9(с2)
Г85

ЯК ЖИВ

УКРАЇНСЬКИЙ НАРОД.

Коротка історія України.

З ілюстраціями.

Написав Б. Грінченко.

НБУ

ВР

9(С2) 575992
Г85 Грінченко
Як жив Україн-
ський народ.
К., 1918.

служ.		24.2	
3829.		3.2.	
3191.	21.VI		
		10.9.80	

НІБУ

НІБУ

НІБУ

9(с2)
Г85

ЯК ЖИВ

УКРАЇНСЬКИЙ НАРОД.

Коротка історія України.

З ілюстраціями.

Написав Б. Грінченко.

10956

Видання 10-те.

Видавниче Товариство
„ДРУКАРЬ"

515992
КІУ Державна історична бібліотека УРСР

К и ї в.
Печатня Видавничого Товариства „Друкарь" Інститутська, ч. 16
1918

І. Де живуть Українці і скільки їх.

Як піде наш чоловік, скажемо, з Харьківщини в Полтавщину, а тоді в степи на заробітки, аж до Херсону й Одесу, то скрізь він зустріне своїх людей, що так говорять, як і він. Нехай він завернеться назад, піде Київщиною, Волинню, Поділлям і Чернігівщиною,—знову скрізь він побачить, що робочі люде говорять такою мовою, як і він,—дене-де хіба в чому відміна буде, а то все однаково—підхоже зовсім до того, як отут, у цій книжці, написано. Отож на всьому цьому просторі живе все один наш народ.

Земля, на якій він живе, зветься Україна, а народ зветься — українці, і говоримо ми українською мовою.

Земля наша Україна велика. Починається вона від Карпатських гір та іде аж до Дону; а з північного краю починається від пинських лісових болот, що по річці Прип'яті, та геть аж до Чорного моря. По цій землі течуть гарні й великі ріки: найбільша Дніпро, тоді Дністро, Буг, Дінець, Кубань та інші. Південні краї нашої землі обполіскує Чорне море. Є по їй багато великих і малих городів, найголовніший і найкращий—Київ над Дніпром, тоді Львів, Чернівці, Кам'янець, Жито-

Князь Володимир.

рукою було вже багато землі, а на їй чимало свого й чужого народу: князював Володимир од Київа аж геть на північ далеко; на заході мав Галичину (що тепер під Австрією) і кругом на схід і на південь великі простори. Українська держава (царство) під його рукою була вже великою державою. Року 988-го Володимир вихрестився в християнську віру од византійських греків і оженився з грецькою царівною Ганною. Його заходами християнська віра почала ширитися скрізь по його державі. Володимир позаводив школи і звелів

Срібні гроші князя Володимира.

учити в їх дітей. Так почалася в нашій українській державі просвіта. Багато дечого наші люде переймали тоді од греків.

Ще за життя Володимир пороздавав своїм синам на князювання землі; але як він умер, року 1015, сини його довго сварилися за батьківщину, аж поки син його *Ярослав* закнязював над усією державою і підбив під свою руку ще й деякі инші землі. Вбився він у велику силу, зазнався з усякими королями й царями: одного свого сина одружив з грецькою царівною, двох других з німець-

кими князівнами; одну дочку віддав за норвезького короля Гаральда, другу за французького короля Генриха І. Наша земля через те зазнайомлювалася з чужими землями, наш народ переймав од инших народів те гарне, що було в їх.

Ярослав, як і батько його, скрізь заводив школи. Сам він любив читати та розмовляти з ученими людьми; звелів поперекладати на тодішню нашу книжну мову деякі грецькі книги і завів бібліотеку (книгозбір) у Сохвійській церкві. Цю церкву звелів він грецьким майстрам вибудувати в Київі, і вона, з деякими одмінами й прибудовками, додержалася й досі і зветься тепер Сохвійський собор. Князь Ярослав силкувався як краще упорядкувати лад у своїй державі; він почав заводити кращі закони і записувати їх на папері, а досі воно не записувалось; та книга, де почато списувати закони, зветься „Руська правда“. Умер Ярослав року 1054-го.

Ярослав ще за життя поділив усю свою державу між п'ятьма своїми синами на п'ять частин, чи князівств. Такі князівства звалися тоді *уділами*. З того часу завівся у нас між князів такий лад, що найстарший брат звичайно брав київський уділ, князював у Київі і звався великим князем. Таким робом зробивсь Київ столицею нашої української,—чи як тоді казали—руської,—держави. Як старший брат умірав, то замість його великим князем став підстарший брат, за ним третій і так аж до останнього брата. Такий був звичай, та сами князі не дуже його шанували, а раз-у-раз сиділи один одного з велико-князького стільця.

Князів на уділи настановляли звичайно батьки, але часто народні віча сами собі вибірали князів, а нелюбих, то часом скидали.

Кожен князь мав своє військо і ходив з ним воюватися. Як намножилося удільних князів багато — погано стало народові під ними жити. Князі не

Київське військо.

обороняли добре свого народу від степових народців, що на нас нападали: од печенігів, половців, торків та инших. Ні, князі воювалися один з одним, щоб повіднімати у своїх-же братів, чи инших родичів городи й землі. Один князь почне другого воювати, нападе на його землю, городи й села поруйнує, попалить, людей поб'є. Найбільше

змагалися за столицю Київ—кому бути великим князем. Кільки разів брали Київ військовим боєм, руйнували й палили, різали людей, і до того довели, що великий та славний колись Київ звівся ні-на-що. До війська треба було людей,—князі забірали хліборобів та инших робочих людей од роботи. Що їм мало було свого війська, дак вони кликали на підмогу проти своїх-же військо від сусідніх хижих степових народів, наприклад, од половців. Ті прийдуть помагати та й займуть у неволю цілі села з жінками й дітьми. Отак робили ті князі з своїм народом.

III. Суперечки з Московщиною.

Тоді-ж почалася суперечка й з москалями (руськими, великорусами, кацапами).

На північ од України жили зовсім чужі нам народці: Мері та Весь. Вони були финської породи, финською мовою й говорили і жили своїм звичаєм, од нас одмітно. Здавна вже білоруси й наші люде виходили в ті землі і там селилися. Де-далі таких виходьків ставало там усе більше та більше. Народці ті финські були неосвічені, ніякого міцного ладу в їх не було, і люде то були тихі, не войовиті. Через те оті зайди де-далі все дужче над нами гору брали. Уже наші князі почали там і городи свої будувати. Живучи наші люде вкупі з Мері та Вессю, попереміщувалися з ними. Финни вихрестились у християнську віру, наші почали жениться з финками, а финни з нашими дівчатами; одні в одних переймали звичаї; мову свою финни забували, а знов і наші люде багато дечого перей-

мали від їхньої мови. З обох тих мов і витворилася нова мова, зовсім окрема від нашої,—московська. Ми говорили по-старому, по-вкраїнському, а вони вже по-новому, по-московському. Було вже два народи, одмітні обличчям, мовою, звичаями, одежою. Тільки-ж тоді ще і ми, і вони звалися однаково—Русь.

Були вже там, на півночі й князівства Суздальське та Володимирське; князі там були з нашого народу. Один з цих князів, Юрій, побудував там город Москву. Тільки-ж усе це була одна наша держава, і князі суздальсько-володимирські мусили коритися київському великому князеві. А це їм було не до вподоби.

Один з цих князів—Андрій Боголюбський збудував собі нову столицю, г. Володимир на річці Клязмі і вбився в силу. Київського великого князя він не слухався, а хотів сам бути великим князем, та не в Київі, а в Володимирі, щоб усією землею порядкувала не київська Русь (Україна), а московсько-суздальсько-володимирська (Московщина). От він і надумав зруйнувати Київ, щоб його не було, а вся сила й краса щоб були в московському Володимирі. Року 1169 він покликав на поміч половців та напав на Київ, узяв його боєм, спалив і зруйнував увесь. Андріеви суздальці-москалі, хоч самі й християне, любісінько палили церкви й манастирі. Грабували й везли з собою все людське добро. А людей і старих, і малих—усіх вирізували. Київ після того хоч знову почав будуватися й заселятися, та з того часу так занепав, що ніколи вже не доходив до такої сили й розвитку, як попереду.

На деякий час зросло тоді вгору князівство Галицьке, або Червона Русь. Це був удар нашої держави; але р. 1198 закнязював там волинський князь *Роман,* і цей князь убився в таку силу, що підгорнув під свою руку й знеможену Київську землю. За цим розумним та смілим князем може-б ми й визволилися з біди, та р. 1205-го він поліг у бої з поляками.

Була наша Україна багата і на землю й на всячину. Ставало й собі, було що й продавати иншим народам. Заводилися школи, потроху ширилася просвіта. Навчалися наші люде всякого ремества й умілости: будували гарні будинки, малювали добре малювання, всякі инші гарні речі вміли виробляти. Народ був тямущий до всього, тільки не міг собі дати ради з князями. А тії князі думали не про добро людське, а про добро своє, про свою кишеню. Жадаючи собі все більшої сили й багатства, руйнували князі рідну землю, віча й громади утискали, однімали в їх волю: робочих людей гнітили та накладали на їх великі податки. Коли часом траплявся який путящий князь, то не міг сам упинити всіх. А московські князі, такі, як Андрій Боголюбський, ще додавали лиха. І довели князі рідну землю до великої біди, до занепаду, зробили з неї руїну, народ знесилили так, що не міг уже він оборонятися від хижих ворогів-чужинців.

IV. Татарське лихоліття.

А чужинців багато нападало на нашу землю: авари, угри, торки, хозари. Упоралися з цими— коли наскочили инші степовики—печеніги, а потім

половці—ці чинили нашому народові велику кривду. Та помалу побили ми печенігів, почали брати гору й над половцями, стали з ними вже миритися й родичатися. Аж тут насунула нова хмара: **татари.**

Татари не робили хліба, не мали ні сіл, ні городів, а кочували—переїздили степами з одного місця на друге. Жили з худоби, мали багато верблюдів, волів, овець, коней. Ще жили з війни, і були народом хижим, войовитим, лютими були на війні руїнниками. Мали свою окрему віру. Порядкували в їх старші, що звалися **ханами.**

На Вкраїну прийшли вони від схід сонця, з далекої землі Азії, з-за рік Дону й Волги та з-за великого озера Каспійського. Спершу напали на половців, а як наші дали помочі половцям, то й на наших кинулись і на річці Кальці страшенно нас побили року 1224-го. Завернули назад, але через 13 літ, року 1237, прийшли знову.

Українські князі ніяк не готувалися до цього нападу. Як і попереду, вони заводились, сварилися проміж себе за князювання, а про оборону землі і в голову не клали. Через те татарам легко було їх подужати.

Татарський хан Батий вирушив з трьома стами тисяч війська. Татари напали на Московщину та й підбили її під себе; потому насунули на Вкраїну, взяли й зруйнували Київ і тоді пішли потоптом по всій Україні. Орда йшла як пожежа, палила, руйнувала, вирізувала до ноги людей, топтала дітей кіньми. Вся Україна стояла в обгорілих руїнах, залита була кров'ю, посипана людськими

кістками. Хто ще був живий,—утікав у ліси, в очерета та в поліські болота ховатися.

П'ять років було те лихо, аж поки над усім нашим краєм запанували татари. Батий з своєю ордою вернувся в степи над Волгою й Доном і там осівся; а на завойованих українських землях покинув своїх начальників з військом. Татари ні в нас, ні в Московщині не переміняли порядків, не займали віри, зоставили, як були, князів, але над тими князями вже старший був Батий, а його посіпаки збірали з московського й з українського народу велику подать, а хто не міг платити, того вбивали або брали в орду. Ще брали собі в орду десятого хлопця й десяту дівчину. От до чого догралися вкраїнські князі, що й край свій, і себе самих попустили впасти в неволю!

Під цей час усе замерло в нашім краї, тільки галицький князь *Данило*, Романів син, силкувався якось визволити рідну землю. Під його рукою була, після першого татарського нападу, мало не вся вкраїнська земля і під його панування краї почав оживати, багатчати, ширилася просвіта, народ зазнайомлювався з просвіченими краями в західній Європі. Під час другого татарського нападу його не було дома,—їздив до грецького короля сватати за свого сина його дочку. Вернувшися, побачив край спустошений, поруйнований. Почав знову все впорядковувати. Він і з Батием так улаштувався, що хан не посилав до його своїх посіпак за податками, тільки що повинен був Данило запомагати хана своїм військом. Та він хотів зовсім татар ізбутися. Він оженив сина Лева

з дочкою угорського короля Бели, другого сина— з дочкою литовського князя Миндовга, заприязнився ще й з польським королем, а тоді з папою римським; папський посол коронував Данила на короля. Придбавши таких дужих приятелів, сподівався король Данило вигнати татар з української землі. Та родичі й приятелі помочі не дали, своєї сили було мало, і довелось Данилові знов коритися татарам, хоч він і не попускав їм порядкувати в своєму королівстві. Як він умер року 1264-го, не було нікого вже, хто-б опірався силі татарській. Татарські хани більш як 80 років панували над нашою землею—аж поки прийшла Литва.

V. Україна з Литвою.

Литвинами люде звуть у нас тепер тих родичів наших, що по письменному звуться білоруси: цих людей прозвали литвою за те, що вони довго були під пануванням у справжньої Литви. А справжня литва—це зовсім инший народ, що жив на північ од Польщі, уздовж річок Двини й Німану, аж до Балтицького моря. Говорили литвини зовсім одмітною мовою і мали свою віру. Спершу цей народ був бідний, дикий, жив по лісах, пущах та нетрях. Колись українські князі навіть підбили його під себе на деякий час. Та потроху почали литвини вбиватися в силу, і литовські князі стали вже нападати на Україну.

Зробившися дужою державою, Литва стала нападати на нас і протягом чотирнадцятого віку забрала всю вкраїнську землю, вигнавши з неї татар. З того часу Україна стала під литовською

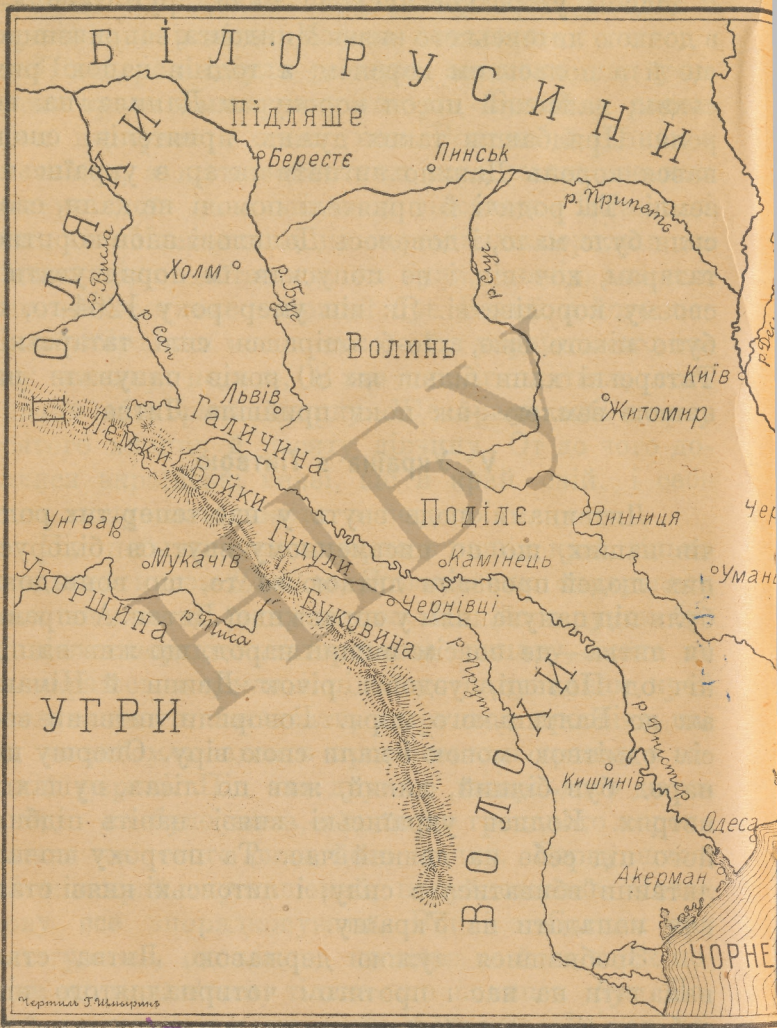

НБУ

Карта земель, де

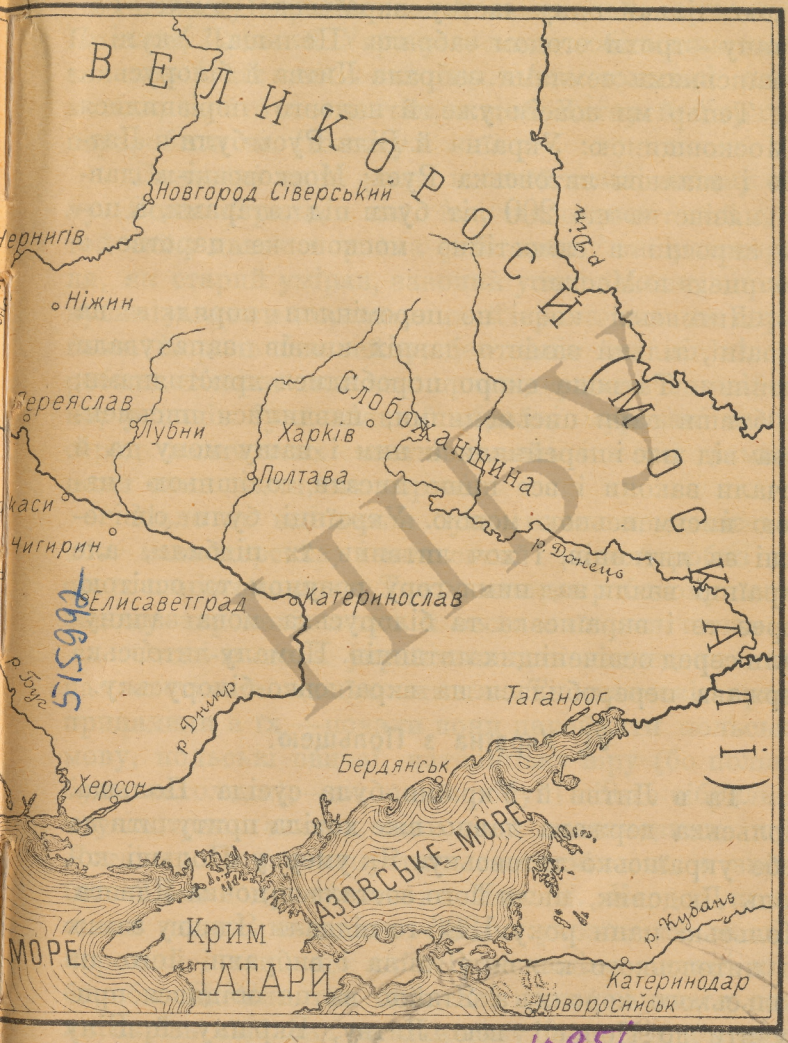

НІБУ
515992

живуть наші люде.

10956
Державна історична бібліотека УРСР

рукою: тільки одну частку вкраїнської землі—Галичину—трохи згодом забрала Польща. Укупі з українськими землями забрала Литва й білоруські.

Тепер ми зовсім уже й надовго порізнилися з Московщиною: Україна й Біла Русь були з Литвою і звалися литовська Русь; Московські-ж давні князівства ще 200 літ були під татарами, а потім виросли в самостійне московське царство, з столицею в Москві.

Литовські князі не переміняли порядків на Вкраїні, тільки замість давніх князів запанували литвини. Та вони скоро поробилися християнами; не бувши самі письменними, навчилися письменства від нас і перейняли в ним і нашу мову та й почали закони і все инше писати тодішньою нашою письменською мовою. Українці були освіченіші за литвинів, і хоч литвини їх підбили, але українці взяли над ними гору розумом та освітою, через те і вкраїнська та білоруська мова запанували серед освіченіших литвинів. Помалу литовська держава переробилася на вкраїнсько-білоруську.

VI. Україна з Польщею.

Та в Литви й України була сусіда Польща. Польська держава давно вже хотіла притулити до себе українсько-литовську. Як умер у Польщі король Людовик, після його зосталася дочка Ядвига. Польські пани року 1386-го віддали Ядвигу заміж за литовського князя Ягайла і вибрали його на польського короля, а Ягайло за це обіцявся прилучити до Польщі всю Литву, Вкраїну й Білу Русь.

Спершу країни нової польської держави— Польща, Литва й Україна—жили собі кожна своїм звичаєм і під своїм законом. Але польські пани хотіли, щоб було не так, а щоб Литву й Україну переробити на Польщу.

Польські пани мали в своїй землі велику силу. Вони збіралися на з'їзд, що звався сейм, і той сейм давав порядок усій землі: вибірав короля, як старий умірав, заводив усякі закони, порядкував усякими державними й громадськими справами. Король без сейму, без панів не міг нічого робити. Кожен пан мав право держати своє військо; у панів були міцні й збройні мурованні замки серед величезних маєтків-земель і в тих замках пани сами жили, як королі.

Мало не вся земля була панська, попівська або манастирська, і польський народ робив на своїх панів панщину. Тяжко жилося робочому польському народові, легко й весело жилося панам.

Отоді-ж то й українським та литовським панам схотілося такого життя. Тії панські права принадили й їх,—почали вони переймати польську мову, польські звичаї, католицьку віру (бо поляки були католики),—аж поки року 1569-го вібралися з усіх трьох земель пани та й постановили, щоб Литві трохи ще попустити самостійности, а вкраїнські землі прилучити до Польщі. Король польський почав роздавати панам українські землі і порожні, і такі, що на їх уже сиділи вильні хлібороби. Почали там польські пани оселятися, стали скрізь свій лад та панщину заводити, а з ними до гурту й наші пани-перевертні. Тільки не від-

разу це зробили. Спершу попускали людям—і тим, що вже там жили, і новим—більше волі—жити народові було можна добре. Тим часом пани повимуровували собі міцні замки, позаводили кожен собі військо та позахоплювали мало не всю землю на Вкраїні. Тоді вже їм легше було народ у ярмо запрягти. Спершу податі всякі накидали та відробітки, а далі так, що вже й тяжка панщина стала. Ще часом пани жили по великих городах, а землю здавали у посесію орандарям-жидам,—то ті за панів правили, забіраючи з народу ввесь заробіток, бо треба-ж було й панові давати, і собі придбати.

А що вже знущалися з людей і пани, і посесори, то й не сказати: як хто не слухався, били й усякими карами карали; мав право пан і на смерть скарати свого підданого.

Польські пани та наші перевертні упосліджували скрізь і нашу мову, щоб перевернувся народ на поляків. А тут ще завелася спірка за віру: хотілося панам, щоб і на Вкраїні скрізь була католицька віра.

Наїхали на Вкраїну католицькі ченці-єзуїти та й заходилися привертати наших людей до католицтва.

Наші люде, перейнявши християнську віру від греків, так і держалися того ладу і звали свою віру грецькою, православною або благочестивою. Поляки-ж були віри католицької. І католицька віра—християнська, тільки вже одмітна дечим од православної. У католиків є найстарший архирей, зветься—п а п а; він живе в італійській землі, в городі Римі і звідтіля дає порядок усім католикам.

Тепер-то він не має такої сили, а в старовину, то його слухали не то попи, а й князі, королі та імператори.

Дак ото як намислили єзуїти завести католицьку віру на Вкраїні, то вони хитро та мудро це почали: намірились завести *унію* церковну, то-б-то спілку проміж православною та католицькою вірами. А та унія така: українці можуть правити службу божу по-своєму, а слухатися мусять папи і так вірити, як він скаже; а як попи, пани й люде всі слухатимуться папи, то той папа, потроху та помалу переробить православну віру на католицьку. Український митрополит Рагоза та архиреї Кирило Терлецький та Ігнатій Потій підписалися нишком на унію, та й одвезли Терлецький та Потій року 1595-го той підпис до папи, наче-б то ввесь український народ хоче пристати на унію. Тоді вже почали польські і наші поляшені пани, католицькі попи-ксьондзи та наші попи й архиреї-уніяти заводити унію: церкви повертали на костьоли, православних попів вигонили і примушували людей вірити не так, як вони хотіли, а так, як панам, ксьондзам та єзуїтам хотілося. З цього повстала страшенна колотнеча, і колотнеча та не втихала ввесь час, поки ми жили з поляками.

Та й це ще не по всьому. Було в нашого бідолашного вкраїнського народу ще одно лихо.

VII. Турецько-татарське лихо.

На півдні нашої землі—Чорне море, а над Чорним морем такий край, Крим зветься.

Там було тоді татарське царство: у Криму жили татари в городах і селах, а по степах, од гирл ріки Дуная до річки Кубані, кочували ще чотирі орди татарські. Над Кримом і ордами панував царь, що звався по-їхньому хан.

Найкрайнішими українськими оселями, по ріці Дніпру були тоді Канів та Черкаси,—далі на південь степ уже був безлюдний; по ріці Дністру наші люде вже й тоді поселилися аж до Чорного моря. По безлюдних степах чабанували і татари, і наші українці. Часом сварилися за пасовища, а більше мирилися.

Коли це року 1453-го турки, вийшовши з Азії, повоювали грецьке царство, і турецький султан запанував у грецькій столиці Царіграді або Константинополі, там, де й тепер він сидить. Скоро після того турецький султан підбив під себе татарського хана. З того часу кримські татари почали часто набігати на Вкраїну і дуже грабували її. Турки, підгорнувши під себе багато християнських народів—греків, сербів, болгарів, молдаван, хотіли повоювати ввесь світ. Та й віра їх магометанська наказувала воювати з християнами Ото-ж вони й підбурювали татар нападати на Вкраїну. А тут ще польський король та московський царь як засваряться проміж себе, то й той, і цей зараз підбурюють татар, щоб нападали: король підмовляє, щоб на московську державу, а царь—щоб на польську. Чи на москалів, чи на ляхів нападуть татари, а нам усе лихо, бо ми саме на татарській дорозі, то поперед усього й мусимо одбувати. Отак, напр., року 1484-го кримсь-

кий хан Менглі-Гирей, приятель московського царя Івана III, наїхав на Вкраїну, поруйнував Київ, а людей-киян за малим не всіх забрав у неволю.

З того часу татари мало не що-року стали набігати на Вкраїну. Наскочить орда, села палить, добро грабує, людей убиває або забірає в неволю. Женуть тоді людей степом, як отару: татари верхи їдуть, а людей нагаями підганяють; ще й значать тавром, розпеченим у огні, на тих місцях на тілі, де і в худоби. Пригнавши їх у Крим, продають на базарі так, як у нас худобу. Котрі-же старі чи немощні, до праці не годящі, то тих оддають часом молодим хлопцям, а ті вчаться на їх стріляти або камінням б'ють чи в морі топлять. А тії невольники, що продавались, повинні були вибути шість років у неволі, а тоді ставали вільні, тільки не могли нікуди йти з Криму. Котрих дужчих невольників, тих і закованих держали, випікали на лобі чи на щоках тавро: вдень вони тяжко робили, а вночі держали їх у льохах тюремних; а їсти давали трохи, та й то такого, що й собака не їстиме, Ще брали невольників на каторгу. Каторгами звалися турецькі кораблі, галери, що веслами греблися. Дак на таку галеру до весел садовили невольників і приковували їх. Ніколи вони з того місця, де їх прикована, не сходили. Тяжко воин робили, і в свято спочинку не мали; люто їх бито,—часом невільників навіть вихолущовано.

Дуже любили татари забірати гарних жінок та дівчат. І в татар, і в турків віра така, що можна мати не одну жінку, а кілька. Багаті пани,

то й десятками мали жінок. Своєї жіноти їм не ставало, то забірали наших та й продавали всім, хто хотів.

Часом невольників за великі гроші викупали родичі, коли було за що; иноді сами невольники тікали. Тільки тяжко було втекти: доженуть турки-татари та вб'ють, закатують або очі повиймають; та й коли не доженуть, то в степу безлюдному—без води й без їжі—люде гинуть. Через те тікав мало хто.

Забірали-ж татари тяжко багато наших людей. От, напр.. року 1575-го татари забрали на Вкраїні більш, як 55 тисяч людей, 40 тисяч коней, півмилійона всякої худоби і без ліку отари.

Отоді заспівав наш народ тую сумну пісню:

„Зажурилася Україна, що нігде прожити.
Гей, витоптала орда кіньми маленькії діти,
Ой, маленьких витоптала, великих забрала,
Назад руки постягала, під хана погнала".

Та на оборону вкраїнського народу від польського й свого панства та від татарського хижацтва виростало дві нові сили. Одна—то були б р а т с т в а, друга—к о з а к и.

VIII. Братства.

Братства—то були такі товариства при церквах, найбільше по городах. Члени їх звалися братчиками. У братчики шли найбільше міщане. але приставали до їх і селяне, і козаки. Напр. гетьман Сагайдачний записався у Київське братство з усім козацьким військом. Братчики складалися грішми і на ті гроші робили свої діла, й ді-

ла в їх було чимало. Вони дбали про те, щоб були гарні церкви, помагали вбогим, заводили шпиталі—такі доми, де мали до смерти тритулок

Гетьман Петро Сагайдачний.

немощні та старі люде, викупляли невольників з неволі татарсько-турецької та робили инші милосердні діла.

польщизни та католицтва. Помалу-малу стала наша земля розумнішати, освічуватися, стало їй легше відбиватися від польського панства та католицького попівства. За це дякувати мусимо братствам.

Але все-ж сами вони не мали-б сили оборонити наш народ од того лиха, яке на його насунуло. Та з-межи цього народу виявилась нова велика сила—козацтво.

IX. Козаки.

Козаками звалися спершу вільні вояки-здобишники, що ходили на здобитки в степ розбивати чужих, а часом і своїх, або йшли на службу до якого князя. Були козаки християнські й татарські, українські й московські. Я тут казатиму тільки про своїх, українських козаків.

Звичайно козаки ходили купами і мали своїх ватажків, отаманів. Часом ці ватажки були з простого люду, а часом і вельможні пани. Бо козаки боронили землю від татар, одбивали в орди людей-невільників та всяку здобич,—то-ж і панам було добре. От з таких панів був славетний ватажок князь *Дмитро Вишневецький*, прозваний *Байдою* (про його й пісню співають). Він збудував на острові Хортиці серед Дніпра замок, зібрав там козаків та й бив звідти на Туреччину. Помалумалу козаки зовсім оселилися на Дніпровому острові за порогами,—через те стали зватися Запорозькими козаками, а місце, де вони жили,—*Запорозька Січ*.

Туди в Січ тікали з наших городів та сіл усі ті люде, кому недобре дома жилося: чи пани мордували, чи так нещастило, чи в гріх ускочив хто та кари сподівався, чи просто хотів чоловік погуляти військовою погулянкою,—гайда в степ у Січ! Запорожці не питали чоловіка, як він попереду жив, а приймали кожного, хто до їх приходив, аби християнської віри був. Коли хто чим грішний був,—те їм було байдуже. Але коли хто в Січі прогрішався, то карали дуже; хто жінку заведе на Січ, тому голову відрубають, бо на Січі жили вони без жінок; хто вкраде—і того на смерть карають, а коли хто товариша вб'є—живцем у землю з убитим закопують. Проміж себе жили просто. Усе їх житло звалося *кіш*, а окремі частини війська жили в величезних хатах, що звалися *куріні*. Усю старшину сами вони собі вибірали, а як хто не подобався їм, то й геть скидали. Найстарший отаман звався *кошовий отаман*, а то були *курінні отамани*. Найвище діло в козаків було—воювати з татарами та з турками. Смерти й муки вони не боялися, були смілі вояки, що на ввесь світ уславились. Стали їх називати лицарями, преславним запорозьким військом.

Спершу козаки тільки одбивалися від татар, а далі почали вже й сами на їх нападати. Часом суходолом підуть та поб'ють, а часом посідають *у чайки* (великі морські човни) та Дніпром до моря, та Чорним морем до турків,—доскакували й до самого Царіграду. Попалять, поруйнують, невольників з неволі повизволяють, здобичі наберуть та й назад. Часом їм дуже щастило, а часом

полит київський *Петро Могила*. Цей Могила заводив школи, посилав хлопців учитися в чужі землі, щоб наші люде були вчені і могли себе наукою боронити

А козакам погіршало. Умер Сагайдачний, нікого вже було панам ляхам боятися,—почали вони

Митрополит Петро Могила.

ще гірше знущатися з народу, почали знов утискати козаків. Знову знялася кривава завірюха, почалися бунти, криваві повстання. Повставали козацькі гетьмани: *Тарас, Павлюк, Остряниця,* та нічого не могли вдіяти. Народ стогнав у неволі, а пани роскошували. Пишний край була наша

Україна, і була вона раєм панам, а пеклом робочому українському народові.

X. Богдан Хмельницький.

Та не міг народ до віку терпіти таке лихо. Року 1648-го спершу козаки, а тоді й увесь народ піднявся проти польського панування за приводом чигиринського сотника *Богдана Хмельницького*.

Богдан Хмельницький.

Богдан Хмельницький був давній вояка, бився не раз у бої, був і в неволі турецькій. Сам був чоловік розумний, добре вчений, ще й хитрий. Польські пани його тяжко покривдили й закинули в тюрму. Він утік, кинувся на Січ,—запорожці пристали до його. Він поїхав до кримського хана прохати в його помочі,—той дав йому військо татарське. Тоді рушили на українські городи. Де вони йшли—скрізь городове козацтво приставало до Хмельницького. Пани вислали проти його

військо, а він бив його раз-у-раз: біля річки Жовті Води, тоді під Корсунем, під Пилявою, під Зборовом, під Збаражем... Народ покидав хати й роботу та плавом плив до Хмельницького. Хто не мав шаблі чи рушниці,—брав косу, вила, коляку та йшов до війська. Збунтований народ по всьому краю бив панів, жидів, ксьондзів,—тільки той живий тоді зостався, хто втікав з України в Польщу. Милосердя не було: розлютований народ нікого не жалів. Не жаліли-ж народу й пани. Хоч і не могли вони з своїм військом побити Хмельницького, але, де застукають купку повстанців: мужиків чи козаків, то без жалю вбивають, катують, мучать,—на палі (коляки) настромлюють, очі виймають, палять... Найбільше катував і знущався з нашого народу князь Ярема Вишневецький, український пан, що перекинувся до панів-ляхів, покатоличившись.

Нарешті під Зборовом Хмельницький так притиснув короля й панів польських, що король мусив миритися. Та на лихо тут злукавили татари, злигавшися з панами,—через те не міг Хмельницький таких умов собі добути, яких хотів. Одначе все-ж добувся він де-чого: між частиною України й Польщею мала бути проведена межа; ні жидів, ні польського війська на Вкраїні не повинно бути; віри православної ляхи мають не зачіпати; козаків має бути 40 тисяч; уся старшина на Україні мусить бути своя, а не польсько-католицька; гетьманом на всю Україну став Богдан Хмельницький.

Славою окритий, вернувся Хмельницький додому. Він думав, що тепер уже буде добре, та помилився. Український народ не міг пристати на таку згоду, яку зробив гетьман. Хмельницький не визволив людей з-під панів, пани знову почали селитися на Україні. Побачивши, що вертається стара біда, селяне знову збунтувалися, пани стали тікати. Почалася в Хмельницького знову війна з поляками. Та тепер народ був уже на його сердитий, не так йому помагав, а до того татарський хан, що прийшов на поміч, утік з бою під Берестечком, ухопивши з собою й Хмельницького. Козаків побито. В місті Білій Церкві Хмельницький написав нову згоду з поляками, та згода та була ще поганіша за Зборовську і не довго вдержалася.

Почалася нова війна. Козаки побили польське військо під горою Батогом. Татарський хан помирився з Хмельницьким і прийшов на підмогу під Жванець коло Кам'янця. Козаки й татари облягли поляків,—приходив панам-ляхам край. Та хан не щиро помирився з Хмельницьким. Він так увесь час робив, щоб ні козаки не могли зовсім поляків подужати, ні поляки козаків, а щоб усе битися, а татари тим часом, немов помагаючи, могли-б грабувати Україну. Ото-ж хан знову зрадив і помирився з королем. Король згодився платити йому що-року великі гроші. Хан повернув до-дому, а його татари, йдучи, розсипались по Україні, забіраючи народ у неволю. Хмельницький одійшов углиб на Україну.

громаду козацьку. Запорозька Січ—ця й зовсім була на волі, роблячи все так, як хотіла, на своїх степах. Попівство було теж виборне: громади вибірали собі попів, яких хотіли, а архиреї тільки висвячували їх; як піп громаді був не до вподоби, то вона й скидала його; архирей, митрополит так само були виборні. Увесь лад на Україні був такий, що сам народ порядкував своєю справою. Такий лад зветься *республіканським*, а держава, де такий лад буває, зветься *республікою*. Отже тоді Україна була республікою.

Зовсім инший лад був у Московщині. Там народ не мав ніякого права,—він стогнав у неволі і робив панщину гіршу, ніж наші попереду робили на своїх панів. Виборного начальства не було. Царь порядкував усім, як хотів, сам наставляв скрізь старших начальників, а ті начальники—менших. Усі ці начальники тяжко кривдили народ, обдирали його, мордували робочих людей, і жилося бідолашним московським людям під своїми панами ще гірше, ніж у Польщі під польськими.

Та й віра хоч була і в українців, і в москалів одна, православна, але-ж де в чому одмітна наша проти їхньої. Наш народ зважав більше на ту правду, яка написана в християнській книзі євангелії, більше думав про те, як треба по правді жити, а московський темний народ пильнував більше всякого обряду. У москалів, наприклад, страшенно проміж себе попи й світські люде сварилися про те, як треба писати: „Іисусъ“, чи „Исусъ“, або як хреститися—двома пальцями, чи трьома. Московським попам та панам дуже не подобалося,

що серед нашого попівства й народу инші церковні звичаї й обряди. От, напр., їм здавалося страшним лихом, що у нас, як дитину хрестять, то обливають її, а не вмочають у воду. Такі малі речі здавалися їм дуже важними.

Ще більше різнації було в просвіті. У нас по всій Україні були школи нижчі, середні й вищі, скрізь писалися й друкувалися книжки; наші люде дуже охоче вчилися по школах і з книжок, учились і дома, і в чужі краї, хто міг, їздив, щоб засягти більшої науки, ширшого світу. Москалі-ж були невчені—і мужики й пани; наука, просвіта здавалася їм безбожним ділом. Як у Москві друкарь Хведорович почав печатати вперше книги, дак вони думали, що це бісовське діло,—зруйнували друкарню, а самого Хведоровича за малим не вбили,—мусив бідолаха на Україну тікати. Уже згодом сам царь завів одну-однісіньку друкарню, щоб у їй церковні книги друкувати, а в нас тоді друкарень було вже 24. Усі наші звичаї були проти московських більше освітні, більше людяні і зовсім не такі, як у москалів. Не так ми й говорили, не так і поводилися, не так одягалися, не так жили.

Але-ж москалі думали, що кращого ладу, як у їх, кращої віри, кращих звичаїв, кращого життя, як у їх—ніде немає. На инші народи вони згорда дивилися. Хто не такий лад і звичай має, як у їх, хто не так живе й вірить, як вони,—того треба присилувати, щоб він своє покинув, а жив, вірив, думав, говорив, одягався так, як москалі. До того-ж московським панам, що підтоптали під себе свій робочий народ, було дуже не до вподоби, що на-

род на Україні був вільний,—коли-б ще й їх московський мужик не схотів волі!—А попам та архиреям московським не подобалось, що на Україні попів та архиреїв вибірають; вони собі думали: це так і в нас, на Московщині, схочуть духовенство вибірати! У Московщині пани були покірними підніжками, рабами царськими, чи то „холопами“,— так вони самих себе перед царем називали. Так саме, як менші люде перед панами хилились, так вони перед царем. А на Україні вільне козацтво було тоді горде своєю волею і не називало себе вірними підданими московському цареві, а вільними. Це дуже не подобалось московському урядові (правительству). Ото-ж і завзявся той уряд завести на Україні свій московський лад. Та тільки-ж одразу цього не можна було зробити. Вони й заходилися робити це спершу потроху та помалу, а далі вже все дужче та дужче наполягати.

XII. Руїна.

Суперечка між Україною та Москвою почалася ще за життя Богдана Хмельницького, а як він умер року 1657-го, то зараз-же послано в українські городи московських воївод і кожного з військом. Воїводи ті кривдили народ і знущалися з його. Новий гетьман *Іван Виговський* не знав, що й чинити. Він силкувався умовити московський уряд, щоб вони цього не робили. Московські пани його не слухалися, а запомагали полковника Пушкаря, що хотів замісць Виговського бути гетьманом і ладен був дозволити московським воїводам панувати на Україні, аби собі вихопитися

вгору. Цей продайдуша Пушкарь пристав з купкою своїх козаків до московського війська, що вже прийшло на Україну та й заходилося порядкувати точнісінько так, як колись поляки порядкували: палило й руйнувало села, різало народ. Виговський побив московське військо, повигонив воєвод, та не мав сам сили і далі встояти проти Москви і почав був знову миритися з Польщею. А народ ненавидів Польщу, не схотів того і скинув року 1659-го р. Виговського.

Гетьман Іван Виговський.

З того часу й почалася страшенна колотнеча. Московський уряд спершу воювався за Україну з Польщею, хотів, щоб не пустити Польщі ні клаптя української землі, але подужати не міг, помирився з Польщею року 1667 і поділив з нею Україну: Польща забірала собі край по правий бік Дніпра, опріче Київа, а Москва — лівий та ще й Київ. Тепер уже лекше було вгамувати Україну: і Москва й Польща вдвох заходилися це робити. Збезлюдже-

ній та знесиленій Україні тяжко було змагатися і з самою Польщею, а тепер було зовсім уже над силу.

На Україні стало тоді по два гетьмани: один по лівий бік Дніпра, а другий по правий. Та ті гетьмани нічого не могли вдіяти проти двох дужих держав; а як котрий з них починав опинатися, то такому було лихо: от, напр., польські пани вбили гетьмана Івана Виговського, а московські пани мордували в Москві, а потім заслали до Сибіру гетьмана Дем'яна Многогрішного. Московське й польське військо раз-у-раз гуляло по Україні, бо народ бунтувався проти лихого ладу; і москалі, й поляки руйнували й палили городи й села, вбивали й калічили безщасних людей і заливали кров'ю ввесь край. Один з гетьманів, розумний та смілий *Петро Дорошенко*, щирий оборонець української волі, довго боровся за неї, та бачучи, що сам не подужає, він спробував був засягти помочі в турка. Думка була така: а може турок буде кращий за тих християн, що роздирали нещасний край? Та ще й те: турок далі сидів—не міг здалека заводити свій лад на Україні; орду-ж татарську турок-би спиняв, коли-б жив у злагоді з Україною. Та нічого не міг Дорошенко вдіяти проти більшої сили. Москва його подужала, і вмер він у московській неволі.

Колотнеча не втихала, і ввесь край так зруйновано, що правобічна Україна мало не вся лежала пустинею,—без хат, без людей,—тільки вовки вили, та сухі кістки тисячів побитого народу лежали по степах. Цей страшний час народ прозвав

Руїною, бо й справді руїною тоді зробився ввесь наш край, бо й справді зруйновано тоді волю вкраїнського народу...

XIII. Пани з козаків.

Оттак Москва й Польща занапащали наш край. Та тільки-ж не сами вони були за те винні— винне було й наше козацтво.

За Богдана Хмельницького вигнано було з України все панство. Усі стали вільні, вся земля стала народнім добром. Козацтво в цій боротьбі вело перед, давало всьому лад—козацтву й припало найбільше землі та всякого иншого добра. Козацтво було й освіченіше за поспільство (мужиків). Через те козацтво незабаром убилося в велику силу. Йому хотілося багатшати ще більше. Багацтво давала земля, то-ж значне, старше козацтво й почало захоплювати ще не займані, а часом уже й займані землі. З поспільством, з мужиками, почало значне козацтво поводитися згорда. Мужики сільські, міщане і вбогі козаки почали на значне козатво гніватися, почалися проміж ними та значним козацтвом сварки.

Московський уряд з тих сварок радів. Поки держався на Україні свій лад, свій громадський присуд; поки гетьмана, полковників і всю старшину вибірало козацтво та народ; поки козацтво було великою військовою силою,—доти ще не можна було повернути народ український у панську неволю. Треба було так зробити, щоб ні козацтво, ні полковники, ні гетьман не мали сили, а вже сам простий робочий народ нічого не вдіє. Хитро-лу-

каво почали московські пани сварити проміж себе козацтво та козацьку старшину; а побачивши, що поспільство ремствує на значних козаків, почали тії пани й мужиків та міщан підбурювати проти їх. Московський уряд так удавав, мов-би він оступається за народ робочий, а народ і доймав віри московським царям, не знаючи, яке лихо дожидає людей... Ворожнеча проміж козацтвом, найбільше значним, та проміж поспільством (селянами-хліборобами й міщанами) все більшала та дужчала.

Московські пани помічали гірших людей серед значного козацтва; вони їх приваблювали до себе тим, що царь дарував таким людям великі землі на Україні. Доскочить такої землі який ненажера, та й починає на їй порядкувати, а як на тій землі вже сиділи хлібороби й робили, то він уже вимагав од їх усяких одбутків за землю, бо „вона,—каже,—моя, мені її царь подарував". Народ на таке ніяк не хотів пристати. Він думав, що вся земля на Україні була народня, й ніхто не мав права дарувати її. Мужики часом тікали на вільні землі, часом сварилися, бунтувалися. Та вже тут московські пани оступалися не за мужиків, а за того багача—полковника чи сотника, свого приятеля, та й примушували живосилом мужиків коритися новому панові.

Де-далі таких пановитих людей ставало серед козацтва все більше та більше. Де-далі значне козацтво все дужче та дужче вбивалося в силу, топчучи собі під ноги народ. А народ, побачивши, що замісто старих панів, має нових, почав і проти цих ворогувати, почав кривим оком ворожим по-

глядати на все козацтво. Через те, як котрий гетьман оступався за українську волю, за гетьманшину, то народ не допомагав йому. Та треба й те сказати, що де-далі, то серед значного козацтва все менше та менше було таких, що стояли за народню волю, а більше таких, що гризлися з народом і проміж себе за маетки, за землі та за всяке инше багатство. Бачивши те, простий народ думав собі, що вже од цих козацьких панів не буде йому добра, а мав таку надію, що царь з Москви дасть добрий лад, визволить людей.

Тяжко помилився народ.

XIV. Гетьманщину скасовано.

Де-далі все не кращало, а гіршало. У Москві зацарював царь Петро Перший. На Вкраїні був тоді гетьманом *Іван Мазепа*. Царь Петро поводився з українським народом так, мов-би ввесь той народ був його кріпаком, невільником. Він порядкував козацьким військом, як своїм, раз-у-раз посилаючи його в далекі тяжкі походи, силував козаків до важкої роботи; московські начальники знущалися з козаків, кривдили їх, утискали; московські воїводи й московське військо тисли народ, кривдили його, грабували. Так важко було жити Україні, що старий гетьман Мазепа не витерпів, почав одбиватися від москалів, закликавши на поміч шведського короля Карла XII. Та Мазепа був з того значного козацтва, що панувати хотіло над народом, і народ не поміг гетьманові. Петро побив року 1709-го Мазепу й Карла і став мститися на Україні за повстання, мордуючи великими му-

Гетьман Іван Мазепа.

ками та караючи на смерть людей. Тепер уже царь Петро був пан на Україні, що хотів, те й робив. Найбільше мордував тим, що забірав козаків на чужину на тяжку роботу,—копати канави (канали), робити фортеці (кріпости). Від тієї тяжкої роботи, від хвороб люде гинули тисячами, і за пять років (з 1721 кінчаючи 1725) умерло так 25 тисячів козаків, а ті, що повернулися,—вернулися ледве живі, усього збувшись. Найбільше впеклася нашим робота на далекій холодній Московщині—копати Ладозький канал (канаву); і досі про цю канальську роботу де-не-де ще співають сумні пісні, а словом канальський—лаються. Стогнала нещасна Україна, та не було змоги оборонитися. Наказний гетьман *Павло Полуботок* озвався був за волю, але царь Петро закинув його до тюрми в Петербурзі, і там він вмер року 1724-го. Москва скасувала українську волю.

Тільки ще трошечки було тієї волі в Запорозькій Січі. Хоч Петро Перший і зруйнував її під час війни з Мазепою, та запорожці поки-що таки держалися. Аж ось на Москві зацарювала цариця Катерина Друга. Року 1775-го вона послала військо та й зруйнувала Запорозьку Січ, а останнього кошового отамана *Петра Кальнишевського*, без ніякої провини, закинула навіки в тюрму. Так упала остання оборона волі українського народу.

Усі вільні степи українські, усю землю народню цариця Катерина пороздавала своїм генералам та панам або й тим значним з козацької старшини, які щиро стояли за московський уряд. Козацьку старшину вона поробила панами, дво-

рянами. Хліборобів, робочих людей вона віддала тим панам-дворянам у неволю, завівши року 1738-го панське кріпацьке право на Вкраїні.

На правому боці Дніпровому Україна була ще під Польщею. Там після руїни козацтво зовсім занепало. Пани поляки знущалися з народу. Не видержавши, народ почав бунтуватися. Такі бунтівники звалися *гайдамаками,* а ввесь бунт цей прозвано *гайдамаччиною.* Гайдамаки збіралися купами й нападали на панів. Поб'ють їх пани військом—вони затихнуть, а згодом знов устають, бо не було сили терпіти панське знущання. Року 1768-го запорожець *Максим Залізняк* злучився з сотником *Гонтою* і зібрав так багато гайдамаків, що почав замогати панів. Тоді цариця Катерина Друга прислала на поміч польським панам своє військо, і так гуртом побито гайдамаків. Кого впіймано живим, тих страшно катовано: одрубувано руки, ноги, здирано з живих шкуру... Народ притих, притаївся...

Але польські пани так допорядкувалися, що незабаром польська держава зовсім знемоглася, а три сусідні держави: Прусія, Австрія та Росія поділили Польщу проміж себе (1772-го та 1793-го року). Тоді Росія забрала собі правобічну Україну, Австрія-ж—Галичину, а року 1775-го й Буковину, що була в той час під Волощиною *).

І сталося так, що на нашій землі не було вільного народу: увесь народ став панським крі-

*) Ця українська земля Буковина ще від першого татарського лихоліття пішла від нас різно; від татар забрали її Волохи, а від Волохів—Австрія.

паком; не панськими зосталося тільки трохи з дрібного козацтва, та й тим була воля така, що недалеко від неволі сидить...

Тяжко боровся український народ за волю та й доборовсь—до неволі...

XV. Кріпацька неволя і визволення.

Отак-о значне, багате козацтво зрадило свій народ. Укупі з ним добувалося воно волі, а тоді перевернулося само на тих панів, проти яких боролося, та й стало панувати над своїм народом, називаючися вже „дворянством".

Ці нові пани-дворяне з усієї сили дбали про те, щоб яко мога дужче відріжнитися від народу, від мужика, щоб ніхто не подумав, що вони з таких саме, як і мужики, а щоб усім здавалося, що вони справжні „дворяне".

Як була Україна з Польщею, то тодішні українські пани, за-для більшої панськости, перекидалися на поляків, силкувалися у всьому бути такими, як польські пани; а тепер нові пани почали з усієї сили дбати, щоб у всьому бути такими, як московські пани. Вони покидали ту мову українську, якою говорить увесь наш народ і досі, та й переймали московську мову—стали говорити й писати по-московському, переймали московські звичаї, побут. Так помалу нові українські пани зробилися зовсім чужі своєму народові. Виходило так, що на Україні живе мов-би два народи, дві національности: простий народ робочий були українці, а пани—москалі.

Погано було жити народові під тими панами. Рідко який з них був добрий до своїх людей, а більше було лихих. Народ робив тяжко, а як чим не догожав панові, то його карано ще тяжче. Та серед народу думка про волю ніколи не вмірала, хотілося йому тієї волі, а як її добути—народ не знав.

Народ дуже мало ще розбірав у тих порядках, серед яких йому доводилося тепер жити. Попереду, як був на Україні свій лад, то і в суді, і в усяких урядових канцеляріях говорили українською мовою—такою, як говорить і досі наш народ. Папери писали теж українською мовою, хоч трохи й одмітною від чисто-народньої, та все-ж такою, що народ її дуже добре розумів. Так саме тією-ж українською мовою списані були й усі закони, нею писалися й усі накази. Через те тоді народ розумів той закон, під яким жив, і знав своє право. Він і позвикав уже до своїх інституцій (учрежденій)—знав, який і де суд, яка і де канцелярія, і тямив, з якою справою куди треба податися. А коли приходив у суд, чи в канцелярію, то там до його говорили такою мовою, яку він розбірав. Через те чоловік міг собі дати якусь раду.

Як-же українські порядки в нас покасовано і заведено такий лад, як і в иншій Росії, то це все перемінилося. Закони писалися московською мовою, і народ український нічогісінько в їх не розумів. Через те, хоч-би в законі й було що написано йому в оборону, то він не міг-би цього й знати, не розуміючи того писання. Потім суди й усякі урядові інституції заведено зовсім не такі,

як було попереду, і народ плутався серед їх, як серед лісу, і ніколи не міг дійти з ними якогось ладу. Коли-ж він приходив чи в суд, чи в яку канцелярію, то там говорили до його по-московському і всі папери давали йому писані московською мовою,—бідолашний чоловік нічогісінько того не розумів і був, як сліпий або глухий. А до цього всього треба додати ще те, що всі ті урядовці (чиновники), що сиділи по тих судах та канцеляріях, поводилися з народом згорда, ніколи не хотіли йому нічого розказати, а тільки кричали на людей та лаяли їх, та поштурхали ними. А правди серед тих урядовців (чиновників) було мало: вони не про те дбали, щоб зробити по правді або хоч по закону, а тільки про те, щоб яко мога більше надрати з народа хабарів. Через те бідолашному народові ніде не було ні оборони, ні помочі.

До того ще народ був тоді темний.

Український народ здавна був дуже охочий до просвіти, і за старого ладу по всій Україні скрізь, при кожній церкві були нижчі школи, по городах середні, а в Київі була вища школа—академія. Наука в тих школах була тією мовою, якою народ говорив,—українською. Народ залюбки в їх учився.

Та як скасовано українські порядки, то звідусіль стали вигонити й українську мову. Так само, як із суда та з урядових канцелярій, вигнали її й во школи. Старі українські школи або покасували, або завели в їх московську мову; по деяких городах уряд завів московські школи. Та во-

ни були народові такі чужі, що діти довго не хотіли в їх зовсім учитися, а й тоді, як учитися стали, до добра така школа не доводила: вона тільки плодила тих судовиків та писарчуків, що знущалися з народу та драли з його хабарі.

По селах шкіл не було,—там цього не дозволяли пани. Їм краще було, щоб народ зоставався темний, бо як-би він зробився освіченим, то він не попустив-би над собою панувати. Коли-ж часом у якому не панському селі і була, на велике диво, яка поганенька школа, то з неї знов таки не було добра: вчено в їй по-московському, а народ тієї мови не розумів, і ніякого пуття з тієї науки не було та й не могло бути.

Так і блукав наш народ у темряві і не знав, куди вийти. Чув, що йому болить, а які ліки від того болю,—не відав. Часом де-не-де не витерплювали люде, бунтувалися, та з того їм краще не ставало: їх дуже швидко втихомирювали, карали, і знов усе затихало. І здавалося, що й кінця-краю тій неволі не буде.

Одначе вона таки не вдержалася.

У кожного народу на чолі його стоять найбільш освічені й тямущі люде, що ведуть перед у науці, добиваються кращого життя, кращих порядків. Такі люде звуться чужомовним словом *інтелігенція*. На Вкраїні у XIX віці інтелігенція була з панів, бо народ був неосвічений. Як пани відцуралися від народу, так само відцуралась його й інтелігенція, що з тих панів виходила.

Але помалу почали серед інтелігенції прокидатися инші люде, і де-далі все їх ставало біль-

ше та більше. Ці люде бачили, яку-то велику кривду зроблено робочому народові. То були люде чесні, добрі, наукою дуже освічені. Вони знали, що по чужих краях народ уже добився або

Іван Котляревський.

добивається собі волі й кращого життя; знали й про те, що український народ колись мав свою волю й кращі порядки, та все це занапастилося,

Через усе те ці люде, хоч сами й з панів були, а надумалися, що їм треба оступатися за робочий народ, добиватися йому волі, освіти, кращого життя. Вони почали писати про це в книжках та ще й у книжках, писаних українською мовою, щоб і народ міг їх розуміти, коли йому хто письменний те прочита. Вони любили свій край, свій народ і розуміли, що вкраїнська інтелігенція, одрізнившись од народу мовою, зробила дуже погано, бо народ зостався темний і нікому було направляти його на кращий лад. Через те вони думали, що інтелігенція і народ повинні говорити однією мовою — українською і тією-ж мовою вчитися й писати.

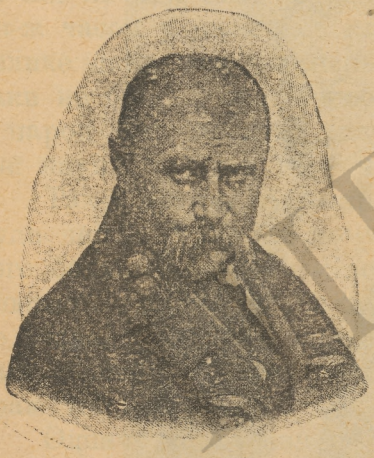

Тарас Шевченко.

Перший надрукував книгу українською народньою мовою року 1798-го полтавець *Іван Котляревський* (книга звалася „Енеїда“); трохи згодом харьківець *Грицько Квітка* у своїх гарних повістях списував життя простого сільського народу, показував, який той народ гарний, і прихиляв тим до його людей з інтелігенції. Писали українською мовою й инші люде, та спершу всі говорили дуже обережно, не насмілювались. Не-

забаром виявився новий письменник—*Тарас Шевченко* (народився 1814 р., умер 1861 року). Він був за-молоду панським кріпаком у Київщині і сам зазнав того лиха, від якого ввесь народ стогнав; потім добрі люде його викупили, він багато вчився, мав великий хист до писання віршів. Він

Могила Т. Шевченка.

написав цілу книгу віршів, що зветься „Кобзарь". Там він описував життя українського народу, розказував, яку муку терпить у кріпацькій неволі робочий народ, як погано жити Україні через недобрі порядки, як знущаються з людей пани й начальники. Він смілим та щирим словом закликав українців до того, щоб вони поламали неволю

розуміли й знали своє право й свою повинність. Коли-б і в нас на Україні був такий добрий лад, то треба було-б, щоб у школі вчено по-українському, щоб українською мовою писано книги й усякі закони. Одначе так не зроблено.

Української школи заводити не дозволено, а заведено московську. Науку чужою мовою наші діти дуже мало розуміли, і через те народ і досі зостається дуже темний. Книжок, які він міг-би розуміти, не можна було видавати, бо вже року 1863 заборонено друкувати українські книги, а найбільше наукові, такі, в яких розказується народові про те, що він мав у старовину на Україні волю, або такі, де описуються кращі порядки по чужих землях і як люде ті порядки завели. Згодом ця заборона наче почала була трохи забуватися, але року 1876-го заборонено українське письменство вдруге, іще суворіще: ні наукових книжок, ні дитячих, ні перекладів з чужих мов, ні газет—нічого цього не можна було друкувати по-українському.

Через усе це народ зостався зовсім без усякої науки, без усякої освіти і блукав у такій темряві, що не розбірав, хто йому ворог, а хто приятель.

Народ бачив, що все, що було освічене, говорило московською мовою, що наука скрізь була тією-ж мовою, а ту мову українську, якою він говорить, усі зневажають, глузують з неї, знущаються. І народ став думати, що тільки московською мовою й можна освічуватися, тільки через неї й можна стати тямущим, ученим чоловіком. Цією мовою говорили пани, і народ став звати її „пан-

ською“ мовою, а свою українську—„мужицькою“, „хахлацькою“. І став він „панську“ мову шанувати, а своєї мови соромитися...

Людей, що розуміли, як усе це недобре, і хотіли оступитися за права українського народу, було дуже небагато. Одначе вони не покидали робити свого діла. Їм не можна було виявляти свої думки на російській Україні й вони почали печатати про це книги по инших державах, за кордоном, і найбільше в Австрії.

В Австрії, після довгої колотнечі, з року 1867-го зовсім уже заведено *конституційний лад*, то-б-то такий, де всі закони встановляють виборні від народу люде (народні посли), і всі громадяне мають записані в законі права й волю, яких ніхто не сміє ламати. Тоді й тим українцям, що живуть у Галичині та на Буковині, стало лекше дихати. Хоч вони ще й досі бідують, і над ними велику силу мають багаті польські пани, та все-ж там народ уже добився деяких прав і може освічуватися своєю мовою. Там у школах, у гімназіях і в університетах учать по-українському, цією-ж мовою пишуться книги й газети, щоб народ міг з них навчатися.

Отуди, найбільше в Галичину, й почали посилати свої писання народолюбні люде з України російської. Вони говорили там, що треба Україні і всій Росії волі, хліборобам треба землі, робочим людям доброї плати, всьому народові освіти українською мовою. Найвидатніший з цих письменників був *Михайло Драгоманів*.

Писання цих людей доходили й на російську Україну. Спершу їх читала тільки інтелігенція, а далі почали читати й робочі люде та й собі так думати, як там написано. Тим часом і по всій Росії вже говорили тямущі люде, що треба народові дати волю, завести кращі порядки, то-б-то—*конституційний лад*. Клопоталися про це люде, була через те й колотнеча велика.

Року 1905-го, після нещасливої японської війни, всім уже стало добре видно, що треба російські державні порядки перемінити, і за-малим не ввесь народ став цього добиватися.

17-го жовтня (октября) царь Микола II-й видав маніфест про те, що без виборних од народу не може бути видано ні одного закону. 27-го квітня (апріля) 1906-го року зібралася в Петербурзі перша російська Державна Дума (Государственная Дума) з виборних од народу послів.

Тоді всі народи, які живуть у Росії, почали добиватися собі прав, погуртувавшися в політичні товариства, партії. Українці (інтелігенція, і робочий сільський та городський народ) теж позакладали політичні партії, і кожна партія виставляла свої вимагання: як треба перемінити порядки по всій Росії і в себе дома, на Україні.

Зважаючи на те, що в Росії не один, а багато народів, і кожен народ хоче жити по-своєму, хотіли: щоб кожному народові на його землі була воля порядкуватися, як він сам хоче. За-для цього треба, щоб кожен народ сам собі вибірав *свою* народню раду (сейм). Державна Дума повинна порядкувати тільки такими справами, які будуть на

всю державу, а всі справи краєві повинна рішати краєва народня рада, бо сам народ найкраще знає, чого йому треба, і як упорядкувати своє діло. Такого порядку хотіли для свого краю й українці, щоб на Україні була своя Українська Народня Рада.

Року 1906-го заборону на українську мову в Росії скасовано, й стало вільно видавати для народу наукові книги й газети. Хоч волі слову ще й не було, та все-ж і в книжках, як от: „Громадська Думка“, „Рідний Край“, „Нова Громада“ і „Вільна Україна“ та інші, почали ширитися оті думки й розказуватися, що треба робити, щоб усього того добитися.

Б. Грінченко.

Писано року 1906-го,
8-го серпня (августа).

З того часу, як написано цю книгу, багато відмінилося на Україні.

Року 1914-го почала Росія воювати з Австрією, з Германією та з Туреччиною, і тоді царський уряд зараз-же припинив усі українські журнали й газети, не можна стало друкувати і книжок українських через усякі причіпки цензурні. Царський уряд поводився так, мов-би то Україна вже зовсім зникла зо світу. У Київі заборонювано було навіть у великоруських газетах вживати слова: Україна, українська мова.

Поминуло більш, як два з половиною роки, відколи почалася та страшна війна. В кінці місяця лютого 1917 року сталася в Росії революція. Цар-

ський уряд скинуто, царь мусив зріктися царювання. В Росії став урядувати Тимчасовий Уряд (Временное Правительство) і всі нові міністри. Скасовано всі заборони царського уряду; вільне стало і українське слово: почали друкуватися газети, книжки, вільно стало вчити українською мовою по всіх школах од найнижчої до найвищої. Незабаром на Україні вибрано було свій уряд: Центральну Раду з виборних людей і Генеральний Секретаріят, і заведено своє військо. Ще поминуло трохи часу, і уряд український (правительство) ознаймив Україну Народньою Республікою, а 9 січня (ст. ст.) 1918 року знов таки український уряд ознаймив Українську Народню Республіку самостійною і нікому не підлеглою. 26 січня Центральна Рада заключила Берейстейську мирову умову. Після захоплення Київа московськими большевиками в кінці м. січня, Ц. Р. мусіла виїхати до Житомира і звернулась до Німеччини за військовою допомогою для увільнення України від московських большевиків. Німеччина та Австро-Угорщина негайно дали допомогу, і Україну було увільнено від ворогів. Центральна Рада, повернувшись до Київа, приступила до державної роботи, але пани-поміщики, незадоволені земельним законом Ц. Р., по якому панські і инші землі переходили до рук селян-хліборобів, увійшли в порозуміння з німецькими генералами, розігнали Ц. Р. і обібрали (в квітні) гетьманом генерала Павла Скоропадського. Він одмінив усі універсали Центральної Ради, скасував Народню Республіку та всі свободи, по-

вернув панам усі маєтки. Гетьман із своїми прибічниками—панами та німцями тяжко знущався над народом, аж поки народ під проводом Директорії, яку обібрала і якій доручила всю владу українська демократія (Український Національний Союз), не повстав проти своїх ворогів і не скинув гетьмана і його уряд. Тепер Україна знову стала Народньою Республікою, в якій вся влада належить трудовому народу.

1919. 2. I. *Видавництво.*

НІБУ

ЗМІСТ.

	стор.
I. Де живуть Українці і скільки їх	3
II. Наші предки і перші князі	4
III. Суперечки з Московщиною	10
IV. Татарське лихоліття	12
V. Україна з Литвою	15
VI. Україна з Польщею	18
VII. Турецько-татарське лихо	21
VIII. Братства	24
IX. Козаки.	28
X. Богдан Хмельницький	33
XI. Україна та Московщина	37
XII. Руїна	40
XIII. Пани з козаків	43
XIV. Гетьманщину скасовано	45
XV. Кріпацька неволя і визволення	49
XVI. Від скасування кріпацтва до нашого часу	57
Від видавництва.	62

10956

НІБУ

ІКІУ

НІБУ

НІБУ

КІУ